

Haskala Sırasında Din-Bilim Çatışması: Onay Belgeleri, Bilim Kitapları ve Rabbani Din Adamları*

ABDULLAH ALTUNCU

Kilis 7 Aralık Üniv. İlahiyat Fakültesi

a.altuncu@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7385-9188>

Öz

Matbaanın 15. yüzyıldan itibaren ortaya çıkması ve yaygınlaşması, kitap piyasasının hızlı bir yükselişine neden olmuştur. Yayınlanan eserler konusunda Hıristiyan yöneticilerin kararları, buralarda yaşayan Yahudileri de etkilemiştir. Yahudiler, yaşadıkları ülkelerin idarecileri ile çatışma yaşamamak, ayrıca kendi dini inanç ve geleneklerini korumak amacıyla bazı tedbirler almışlardır. İbranice kitapların basımında onay belgesinin şart koşulması da bunlardan birisidir. Avrupa'daki Aydınlanma dönemi etkisiyle ortaya çıkan ve Yahudi toplumunun modernizasyonunu amaçlayan Haskala hareketi, etkili olduğu 18. ve 19. yüzyıllarda birçok yayın ürünü ortaya koymuştur. Bu dönem boyunca bilim, rabbani din adamları ve Maskilim arasında çatışma alanı olmaya devam etmiştir. Rabbani din adamları tarafından, özellikle ilk dönemlerde "potansiyel tehlike" olarak kabul edilen İbranice bilim kitaplarına onay belgeleri verilmeyerek Haskala hareketinin etkisi en aza indirilmeye çalışılmıştır. Sonraki dönemlerde ise bu tutumun değişmeye başladığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Haskala, Gelenek, Haskama, Rabbani Din Adamları, Bilim, Herem, İbranice

Abstract

The Religion-Science Conflict during Haskalah: Approval Documents, Science Books and the Rabbinic Clergy

The emergence and expansion of the printing house since the 15th century led to a rapid rise in the book market. The decisions of the Christian rulers about the published works also affected the Jews living in these areas. Jews had taken some measures to protect their own religious beliefs and traditions as well as not to experience conflict with the rulers of the countries in which they live. One of them was the provision of the certificate of approval in the publication of Hebrew books. The Haskalah movement, which emerged as a result of the Enlightenment period in Europe and aimed at the modernization of the Jewish community, produced many publications in the 18th and 19th centuries. During this period, science continued to be a field of conflict between the Rabbinic

* Bu makale "TÜBİTAK 2214-A Doktora Sırası Araştırma Bursu" kapsamında University of Haifa-Department of Jewish History'deki araştırmalarımız sonucunda gerçekleştirilmiştir. Makale, devam etmekte olan "Yahudilikte Gelenegin Yenilikçi Hareketler ve Modernizasyon Karşısındaki Tutumu" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

clergy and the Maskilim. The effect of the Haskalah movement was tried to be minimized by the Rabbinic clergy especially in the early periods, through a system that rejects the issuance of approval documents for the publication of Hebrew science books that were accepted as potentially dangerous. It is observed that this attitude started to change in later periods.

Keywords: Haskalah, Tradition, Haskamah, Rabbinic Clergy, Science, Herem, Hebrew

Giriş

Amsterdam Yahudi cemaatini idare eden rabbiler tarafından, 27 Temmuz 1656'da, Houtgracht'daki sinagogun kapısına İbranice bir metin asılmıştır. Asılan metin, Baruch Spinoza'ya (ö.1677) yönelik *herem* ilanıydı. Yayınlanan *heremde*, bütün ısrarlı çabalara rağmen Spinoza'nın, uzun süredir devam eden sapkın fikir ve davranışlarını terk etmediği anlatılmaktadır. Bu metinde, "sapkın fikir ve davranışların" ne olduğu ayrıntılı bir şekilde belirtilmemiştir. Fakat bu ifadelerle, Spinoza tarafından ortaya konulan kutsal metin kriterlerinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Tevrat'ın Musa Peygamber tarafından yazılmadığını ileri sürmesi ve Tanah metinlerinin oluşumu ile ilgili görüşleri Spinoza'nın *nezifa* ve *niduy*dan sonra *heremle*¹ de cezalandırılmasına neden olmuştur.² Oldukça sert olan ifadelerden sonra Spinoza, artık Amsterdam Yahudi cemaatinin bir üyesi olmaktan çıkarılmıştır. Buna ilaveten metnin sonundaki "Spinoza tarafından yazılan veya hazırlanan hiçbir eserin okunmaması" uyarısı da oldukça dikkat çekicidir:

Meleklerin kılavuzluğu ve kutsal insanların emirleriyle, Baruch Spinoza'yı cemaatten çıkarıyor (*herem*), dışlıyor ve lanetliyoruz. ... Tanrı onu bağışlasın, Tanrı'nın öfkesi ve kıskançlığı onunla olsun. Tanrı'nın lanetiyle sürünsün, Tevrat'ta yazılan bütün lanetler onun üstüne olsun ve ismi Tanrı'nın cennetinin altında yer almasın. Bu kitapta (Tevrat) geçen

¹ *Nezifa* hatalı davranışlar nedeniyle yedi günlük kınama cezasıdır. Kişinin kendi rızası ile utanç içerisinde evine çekilmesi ve hatasından vazgeçmesi beklenilir. *Niduy* ise Tanah metinlerine dayanan bir terimdir. Suçlunun toplumdan izole edilmesini ve toplumun geneli tarafından dışlanmasını kapsayan bir ceza yöntemi olmuştur. Sayılar, 12:14'te yer alan cezanın bu kapsamda olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte *niduy* potansiyel sertliğine rağmen hafif bir ceza olarak görülmüş ve *hereme* göre daha küçük suçlar için uygulanmıştır. Genellikle *niduy* Maimonides (ö.1204) tarafından belirlenip tasnif edilen yirmi dört suç için uygulanmıştır. Bütün bu cezaların içerisinde en ağır olanı *heremdir*. Bununla suçlu, toplumdan tamamen tecrit edilmiştir. *Niduyda* eğitim veya çalışma gibi sebeplerden dolayı toplumla ilişki kurulabilmek mümkün olmuşken, *heremde* böyle bir şey söz konusu değildir. *Niduy* ve *herem* zorunlu bir izolasyon ve tecrit anlamına gelmiş ve bu ceza ancak bir *Bet Din* (Rabbani Mahkeme) tarafından ortadan kaldırılabilmiştir. *Nezifada* ise bireysel pişmanlık esas olmuş ve bu ceza yedi gün sonra kendiliğinden geçerliliğini yitirmiştir. Haim Hermann Cohn, "Herem," *Encyclopaedia Judaica*, c.9, ss.13-14.

² Yasin Meral, "Spinoza'nın Teolojik-Politik İncelemesi'nde Tanah Eleştirisi," *Mukaddime* 6:1 (2015), s.20.

bütün lanetlerle Tanrı onu tüm İsrailoğullarından uzak tutsun. ... Kimse Baruch Spinoza'yla konuşmayacak, ona herhangi bir işinde yardım etmeyecek, onunla bir çatı altında olmayacak, onun etrafında bulunmayacak ve buna ilaveten onun yazdığı ya da hazırladığı hiçbir eseri okumayacaktır.³

Avrupa'daki Yahudi cemaatlerini idare eden rabbilerin tepkisi, sadece kutsal metinleri ve Yahudi Hukukunu (*halakha*) eleştiren eserlere yönelik olmamıştır. Özellikle Aydınlanma dönemi boyunca rabbiler, birçok bilim kitabının da içerik ve ileri sürdüğü bazı ifadeler nedeniyle Tanah'la çeliştirdiğini iddia etmişlerdir. Yazılan bu eserler, dini hukuka ve Yahudi geleneğine yönelik bir meydan okuma olarak algılanmıştır. Dolayısıyla bilim, rabbiler ile Aydınlanma dönemi fikirlerinden etkilenen entelektüel çevreler arasında çatışma alanı olmaya devam etmiştir.⁴ Bunun sonucunda rabbiler, bu eserlere ve yazarlarına yönelik sahip oldukları yetkiler doğrultusunda çeşitli yaptırımlar uygulamışlardır. Bu yaptırımlar arasında yazılan eserlerin kontrol ve denetimi amacıyla basım için onay belgelerinin şart koşulması, bu belgeyi barındırmayan veya denetim dışındaki eserleri basan matbaalara yüksek cezaların verilmesi ve yasak kabul edilen eserlerin toplatılması ve imha edilmesi yer almıştır.

Bu konuyla ilgili olarak hakkında bilgi vermeyi gerekli gördüğümüz, daha önce yayınlanmış iki önemli çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki Yasin Meral'in "Erken Dönem İbrani Matbaacılığında Haham Onayları ve Cemaat İçi Sansür" isimli makalesidir.⁵ Makale, İbranice yayınların basımı ile ilgili hahamların verdiği onay belgelerini ele almaktadır. Çalışmada, *haskama* adlı onay belgelerinin ortaya çıkışı, tarihi süreç içerisindeki durumu, bu uygulamanın amaçları ve yaşanan gelişmeler, Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki örnekler doğrultusunda ayrıntılı bir şekilde

³ Steven Nadler, *Spinoza: A Life* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), ss.120-121.

⁴ Bu durum sadece Avrupa'daki Yahudilerde görülmez. Osmanlı Yahudi cemaati içerisinde de benzer tartışmaların yaşandığı anlaşılmaktadır. Menahem de Lonzano (ö.1624), İstanbul'da yayınlanan *Dereh Hayim* (Hayatın Yolu) adlı eserinde felsefe öğrenimine karşı sert bir tavır takınmıştır. Bu eserde Samuel ben Hofni (ö.1034), Maimonides, Levi ben Gershon (ö.1344), Abraham ibn Ezra (ö.1167), Yosef Albo (ö.1444) ve Bahya ibn Pakuda (ö.1120) gibi büyük Yahudi alimlerini felsefeyle meşgul olmalarından dolayı eleştirmiştir. Yine felsefenin gerekli olmadığını belirtmek için bu eğitimi almadığı halde Yahudi tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Yosef Karo (ö.1575), Samuel de Medina (ö.1589) ve Yosef ibn Lev (ö.1580) gibi isimlerden de bahsetmiştir. Bkz. Yasin Meral, "16. Yüzyıl İstanbul Yahudi Cemaatinde İlmî Hayat," Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız ve Emrah Safa Gürkan (ed.), *Osmanlı İstanbulu - V* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2018) içinde, s.599.

⁵ Yasin Meral, "Erken Dönem İbrani Matbaacılığında Haham Onayları ve Cemaat İçi Sansür," *Dini Araştırmalar* 18:47 (2015), ss.96-118.

açıklanmıştır. Makalede daha çok 16. ve 17. yüzyıldaki örnekler üzerinde durulmuştur. Diğer çalışma ise Tal Kogman'ın "Science and the Rabbis: Haskamot, Haskalah, and the Boundaries of Jewish Knowledge in Scientific Hebrew Literature and Textbooks" isimli makalesidir.⁶ Bu makalede ise 18. ve 19. yüzyıllar boyunca Orta Avrupa'da *Maskilim*⁷ tarafından hazırlanmış bilim kitaplarına yönelik kademeli olarak değişen tutum ele alınmıştır. Bu çalışmaya göre *haskamalar*, gelenek ile *Haskala* hareketi⁸ arasındaki çatışmayı göstermekle birlikte sonraki süreçte gerçekleşen işbirliğine de ışık tutmaktadır.

Bu makalede, *Haskala* döneminde meydana gelen din-bilim çatışması, din adamları tarafından bilim eserlerine verilen onay belgeleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Çeşitli bilim adamlarının yazdıkları eserler, gösterdikleri tutumlar ve onay belgelerinin verilmesindeki etmenler bazı örneklerle tarihi süreç içerisindeki durumuyla anlatılmaktadır. Makale, *Maskilim*'in yayınladığı bilim kitapları çerçevesinde *haskama* uygulamasının değerlendirilmesi bakımından özel bir konu etrafında şekillenmiştir. Genel olarak 18. ve 19. yüzyıllarda yazılan eserlerden örnekler verilmiştir. Bu açıdan *haskama* konusunda ülkemizde yapılan diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

1. İbranice Eserlerin Basımında Onay Belgeleri (*Haskama/Haskamot*)

Yahudilerin öğrenimi için hazırlanan İbranice kitaplar, 1470 gibi erken bir tarihte basılmaya başlanmıştır. 1518 yılına geldiğinde ise iki yüz elli den fazla İbranice eser yayınlanmıştır.⁹ Erken dönem içerisinde başta İtalya olmak üzere, Avrupa'daki büyük Yahudi cemaatlerinin bulunduğu bölgelerde matbaacılığın gelişmesi, Yahudilerin içerisinde bulunduğu sosyal ve politik şartlar, Rönesans ve Reform hareketlerinin Avrupa genelindeki etkisi ve

⁶ Tal Kogman, "Science and the Rabbis: Haskamot, Haskalah, and the Boundaries of Jewish Knowledge in Scientific Hebrew Literature and Textbooks," *Leo Baeck Institute Year Book* 62:1 (2017), ss.135-149.

⁷ *Haskala* hareketine mensup olanlara İbranicede "aydın" ve "eğitilmiş" anlamına gelen *Maskil* (משכיל) adı verilmiştir. Çoğulu ise *Maskilim*'dir (משכילים).

⁸ Avrupa'daki Yahudilerin gettolardan çıkarak seküler Avrupa toplumunun bir parçası haline gelmesine yönelik çıkarılan liberal yasaların ve Aydınlanma dönemi fikirlerinin etkisiyle başlayan, 18. ve 19. yüzyıllardaki Yahudi Aydınlanmasının zeminini oluşturan felsefi ve sosyal bir harekettir. Temellerine bağlı kalarak Yahudiliğe değişim getirme girişimleri, akla dayalı ve kültürel faaliyetler doğrultusunda şekillenmiştir. Yahudi modernizasyonunun ve seküler düşüncenin ön plana çıktığı *Haskala* dönemi, Yahudi tarihinde yeni bir çağın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ali Osman Kurt, "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala," *Milel ve Nihal* 7:1 (2010), s.35; Moshe Pelli, *Haskalah and Beyond: The Reception of the Hebrew Enlightenment and the Emergence of Haskalah Judaism* (Lanham: University Press of America, 2010), ss.9, 39.

⁹ Neil Weinstock Netanel, *From Maimonides to Microsoft: The Jewish Law of Copyright Since the Birth of Print* (Oxford: Oxford University Press, 2016), s.51.

karşı-reform hareketlerindeki artış Yahudi din adamlarının ve cemaat liderlerinin, Yahudilerin içerisinde yer aldığı yayıncılık faaliyetlerinde bazı tedbirler almalarına ve çeşitli uygulamalar başlatmalarına neden olmuştur. Bunlardan birisi de *Haskamat ha-Rabanim*'dir (hahamların onayı).

Haskama, bir kitabın yayınlanması için matbaacının veya kitabı hazırlayan kişinin, bölgenin yetkili rabbilerinden almış olduğu onay belgesidir. Genel olarak bakıldığında *haskamaların* ilgili kitaplara yönelik "övgü ifade etmesi", "telif hakkı vermesi" ve "basım iznini kapsamaması" gibi birtakım özelliklerinin olduğu görülmektedir.¹⁰ Tarihî süreç içerisinde bu özelliklerden yalnızca birini gösteren örnekler olmakla birlikte tamamını kapsayan *haskamalar* da bulunmaktadır. Bu durum, dinî otorite tarafından verilen *haskamanın*, en başından beri yazar ve yayınevlerinin taleplerini sağlamakla birlikte Yahudi kitap piyasasındaki etkinliği arttırmada araç olarak kullanılmasıyla da ilgili olmuştur.

Haskamanın ortaya çıkışı ve bu uygulamanın yaygınlık kazanması ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde göre *haskama*, İtalya'da, 16. yüzyılda, İbranice kitaplara yönelik sansürle eş zamanlı olarak uygulamaya konulmuştur.¹¹ Matbaanın yaygınlaşmasıyla Katolik Kilisesi'nin başlatmış olduğu sansür uygulamaları sonucunda, Avrupa'da yaşayan Yahudilerin de gelebilecek baskıları engellemek adına eski ve yeni basılan kitapları kontrol ettikleri ve *haskama* uygulamasını başlattıkları ifade edilmektedir.¹² Bir başka görüşe göre 1553 yılında Talmudların yakılmasıyla sonuçlanan Bragadini ve Giustiniani yayınevleri arasındaki anlaşmazlığın, *haskamanın* zorunlu hale getirilmesinde etkili olduğu ileri sürülmektedir.¹³ Yine rabbani din adamlarının kendi otoritelerini korumak ve geleneksel din anlayışına uygun olmayan yayın faaliyetlerini denetlemek için *haskamay* şart koştukları söylenmektedir.¹⁴ Yaşanan tüm bu olaylar, yayınlanacak kitaplar için rabbani din adamlarının *haskama* uygulamasını başlatmalarında etkili olmuştur. *Haskama* alan ilk kitap yaklaşık 1490 yılında¹⁵ Yakov Landau (ö.1493) tarafından hazırlanan ve Napoli'de basılan *Sefer ha-Agur*'dur (Der-

¹⁰ Meral, "Erken Dönem İbrani Matbaacılığı," s.97.

¹¹ Richard Gottheil ve J. M. Hillesum, "Approbation," *The Jewish Encyclopedia*, c.2, s.27.

¹² Jacob Rader Marcus ve Marc Saperstein, *The Jews in Christian Europe: A Source Book 315-1791* (Cincinnati: Hebrew Union College Press ve University of Pittsburgh Press, 2015), s.586.

¹³ Moshe Carmilly-Weinberger, "Haskamah," *Encyclopaedia Judaica*, c.8, s.444.

¹⁴ Joseph R. Hacker, "Sixteenth-Century Jewish Internal Censorship of Hebrew Books," Joseph R. Hacker ve Adam Shear (ed.), *The Hebrew Book in Early Modern Italy* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011) içinde, s.113.

¹⁵ Kaynaklarda 1487-1492 yılları arasında değişen farklı tarihler bulunmaktadır.

lemeler Kitabı).¹⁶ Bu, ayrıca Yahudi kitap basımı tarihinde, yazarı hayatta iken basılan ikinci İbranice kitaptır.¹⁷ David ben Messer Leon (ö.1526) tarafından yalnızca övgü ve esere prestij kazandırmak için verilen *haskamada* aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

Seçkin ilim adamı ve öğretmen Yakov Landau'nun *Agur* isimli değerli kitabını inceledim. O yazmış olduğu bu kitabında dinî açıdan önemli günler ve sıradan günler ile ilgili kuralları, bu günlerde yapılması yasaklanan ve serbest olan şeyleri ve konuyla ilgili diğer meseleleri bir araya getirerek toplamış. Ve bu kitap, gelenek ve önemli kararlar hakkında güzel sözlerin yer aldığı bir çalışmadır. Bu yüzden ben de elimi, bal peteğine benzeyen bu güzel sözlerin damlacıklarına götürdüm.¹⁸

16. yüzyılın ortalarından itibaren Venedik ve İtalya'nın çoğu bölgesinde Yahudilerin kendi matbaalarını kurmaları yasaklanmıştır. İbranice dinî kitaplar, Yahudi olmayanlarca veya Hıristiyan matbaalarında çalışan Yahudiler tarafından yayınlanmıştır.¹⁹ Bu dönemde Bragadini ve Giustiniani yayınevleri arasında, içerisinde Rabbi Meir Katzenellenbogen Maharam Padua'nın (ö.1565) ek açıklamalarının bulunduğu Moses Maimonides'in (RaMBaM-Musa bin Meymun) *Mişne Tora*'sının basımı konusunda büyük bir kriz yaşanmıştır. Yaşanan bu problem, iki yayınevinin arasındaki bir mesele olmaktan çıkarak Katolik Kilisesi'nin soruşturduğu²⁰ bir konu haline gelmiştir.²¹ Sonuç olarak Papa 3. Julius (ö.1555), 12 Ağustos 1553 tarihinde *Babil Talmudu*, *Kudüs Talmudu* ve bunlarla ilgili bütün kitapların toplanılarak yakılmasına yönelik bir ferman yayınlamıştır.²² Toplanılan bu kitaplar Yahudilerin yeni yıla girdiği gün olan *Roş ha-Şana*'da (9 Eylül 1553) Ro-

¹⁶ Yoel Kahn, *The Three Blessings: Boundaries, Censorship, and Identity in Jewish Liturgy* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s.186; Ronald L. Eisenberg, *Essential Figures in Jewish Scholarship* (Maryland: Jason Aronson, 2014), s.114.

¹⁷ Yazarının sağlığında basılan ilk İbranice kitap 1480'den önce Mantova'da basılan Rabbi Yudah ben Yehiel Messer Leon (ö.1498) tarafından yazılmış *Nofet Tsufim* (Bal Peteğinin Akışı) isimli eserdir. Marvin J. Heller, *Further Studies in the Making of the Early Hebrew Book* (Leiden ve Boston: Brill, 2013), s.17.

¹⁸ David Werner Amram, *The Makers of Hebrew Book in Italy* (Philadelphia: Press of Edward Stern & Co., Inc., 1909), ss.66-68; Krş. Meral, "Erken Dönem İbrani Matbaacılığı," s.97; Gottheil ve Hillesum, "Approbation," s.27.

¹⁹ Hacker, "Sixteenth-Century Jewish Internal Censorship," s.114.

²⁰ Soruşturma, Yahudi iken Hıristiyanlığa geçen (*meşumadim*) uzmanlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

²¹ Marvin J. Heller, *The Sixteenth Century Hebrew Book* (Brill: Leiden ve Boston, 2004), c.1, ss.XIX-XX.

²² Dudley Wright, "The Burnings of the Talmud," *The Open Court: Devoted to the Science of Religion, the Religion of Science, and the Extension of the Religious Parliament Idea* 39:4 (1925), s.212.

ma'nın en önemli meydanlarından Campo de' Fiori'de halkın önünde yakılmıştır.²³

Roma Kilisesi'nin, Talmud'un basımıyla ilgili kararı ve Talmud nüshalarını yakmasından sonra, 1554 yılında İtalya'daki rabbiler, Ferrara şehrinde toplanarak *haskamanın* zorunlu hale gelmesine karar vermişlerdir. Başkanlığını Rabbi Meir Katzenellenbogen'in yaptığı toplantıda *haskamanın* nasıl olması gerektiğinden ve bunun dışında basılan kitapları alanlara yönelik cezadan bahsedilmiştir:

Küçük bir şehirde, yetkili üç rabbinin izni ve o şehre en yakın Yahudi cemaatinin ileri gelenlerinden birinin onayı olmadan herhangi bir kitabın basımına izin verilmeyecektir. Eğer büyük bir şehir ise yukarıda bahsedildiği gibi yetkili üç rabbinin ve şehrin ileri gelenlerinden bir kişinin onayı ile kitap basılabilir. Rabbilerin izni ve Yahudi cemaatinden ileri gelen bir kişinin onayı kitabın girişine basılmalıdır. Aksi halde hiç kimse bu kitabı satın alamaz. Bu şartları sağlamayan kitapları alanlar yirmi beş scudi para cezasına çarptırılır. Bu para da suçun işlendiği şehrin yardım fonuna aktarılacaktır.²⁴

İtalya'da Talmudların yakılmasıyla sonuçlanan olaylar, İbranice eserlerin basımı konusunda uygulamaya konulan Ferrara toplantısındaki kararları ön plana çıkarmaktadır. Bununla birlikte bu dönem içerisinde farklı bölgelerde de benzer kararların alındığı görülmektedir. 1529 yılında Selanik'te, 1594 yılında Krakow'da (Polonya) ve 1603 yılında Frankfurt'ta, basılacak eserlerle ilgili düzenlemeler (*takana*) ilan edilmiştir. İtalya'daki matbaa sahiplerinin Hıristiyan olması nedeniyle Ferrara düzenlemesindeki müeyyideler okuyucuya yönelikken; Selanik, Krakow ve Frankfurt'taki düzenlemelerin hem okuyuculara hem de matbaalara sorumluluk yükledikleri, bu kararlara uymayanların ise *niduy* ve *herem* cezalarıyla karşılaşacaklarının ifade edildiği görülmektedir.²⁵

Sonraki dönemlerde alınan kararlarla *haskama*, telifle ilgili konularda belirleyici bir özellik kazanmaya başlamıştır. Bu şekilde eserin yayınlanması için büyük emek ve ciddi masraf yapan yazarların ve matbaaların hakla-

²³ Kenneth R. Stow, "The Burning of the Talmud in 1553, in the Light of Sixteenth Century Catholic Attitudes toward the Talmud," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 34:3 (1972), s.435.

²⁴ Amnon Raz-Krakotzkin, *The Censor, the Editor, and the Text: The Catholic Church and the Shaping of the Jewish Canon in the Sixteenth Century*, terc. Jackie Feldman (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), s.117.

²⁵ Meral, "Erken Dönem İbrani Matbaacılığı," ss.99-104.

rının korunmasına çalışılmıştır.²⁶ Yapılan düzenlemelere göre kendisinde *haskama* bulunmayan eserlerin yayınlanması yasaklanmış, eserin ise onay belgesi içerisinde yer alan süre boyunca sadece yazarın anlaştığı matbaada yayınlanabileceği belirtilmiştir. Bunun örneklerinden birisi Yosef Karo tarafından yazılan ve 1606 yılında Venedik'te yayınlanan *Bedek ha-Bayt* (Evin Onarımı) isimli kitaba verilen 1600 tarihli *haskama*dır. Bu *haskama*da aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

Bu sebeple altına imzamızı attığımız bu kararnameyle *herem* ve Tevrat'ta yer alan tüm lanet tehdidiyle ilan ediyoruz, kim olursa olsun ister erkek ister kadın, ister önemli ister sıradan, kendisine Yahudi diyen hiçbir erkek ve kadın İsraili, bu kitabı, yazarın ve yayıncının izni veya onayı olmadan, on yıl boyunca bu şehirde veya başka bir şehirde basamaz ve basılmasına yardım edemez. Yine hiçbir Yahudi, bir başka Yahudi veya Hıristiyan'dan sahtekarlık, aldatma ve kurnazlıkla kitabın bir nüshasını elde etmeyecektir. Bu kitabın nüshaları sadece Menahem Jacob Ashkenazi'den temin edilebilecektir. Yukarıda bahsedilen ilim adamı Isaac Gershon,²⁷ bahsedilen kitabın tüm nüshalarının, Menahem Jacob tarafından yayınlanmasını ve satılmasını istemektedir. ... Ben Zion Zarfati, Loeb Saraval ve Baruch Ben Samuel bu şekilde karar aldık. Perşembe günü, 13 (15) Nisan 5360/30 Mart 1600, bu yasağı, yukarıda sözü edilen yetkililerin talimatıyla, Venedik toplumundaki her sinagogda yayınladım. Eliezer Levi - Cemaat Görevlisi.²⁸

Haskama ile yayınlanması düşünülen kitabın içerik açısından geleneksel din anlayışına uygunluğu da denetlenmiştir. *Haskama* verilecek kitaplarda, heretik kabul edilen fikirlerin yer almamasına dikkat edilmiştir. Özellikle Sabatay Sevi'ye (ö.1676) ait fikirlerin Avrupa'da yayılmaya başlamasıyla birlikte, eserlerin muhtevasında bu fikirlerin bulunup bulunmadığına ve

²⁶ "Approbation," R. J. Zwi Werblowsky ve Geoffrey Wigoder (ed.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion* (Oxford: Oxford University Press, 1997) içinde, ss.57-58. Bununla birlikte rabbiler tarafından özel olarak verilen ilk telif kararı 1518 yılında Roma'da alınmıştır. Aynı yıl, Papalık tarafından Eliyahu Bahur'a üç dilbilgisi kitabı [*Sefer ha-Bahur* (Bahur'un Kitabı), *Sefer ha-Harhava* (Derleme Kitabı) ve *Luah be-Dikduk ha-Poalim ve-ha-Binyanim* (Fiil ve Çekimlerin Gramer Tablosu)] hazırlaması için *Gratia e Privilegio* ismini taşıyan özel bir yetki belgesi verilmiştir. Bu belge, yazarın izni olmadan kitabın başka bir matbaada basılmasını yasaklamaktaydı. Bahur buna benzeyen bir belge almak için Roma Rabbanî Mahkemesi'ne başvurdu. Mahkeme, 10 Eylül 1518 tarihinde *Ktav Dat* isimli bir belge ilan etti. Buna göre Bahur'un kitaplarının, kendisinin ve yayınevini izni olmadan on yıl boyunca başka bir yayınevinde basılması yasaklanmıştır. İlan edilen karara rağmen bu yasağa uymayanlar, *heremle* tehdit edilmiştir. Bkz. Netanel, *From Maimonides to Microsoft*, ss.49-57.

²⁷ *Bedek ha-Bayt* isimli kitabın editörü.

²⁸ Marcus ve Saperstein, *The Jews in Christian Europe*, ss.587-588; Yasin Meral, "İbrani Matbaacılığında Telif Hakları: 16-18. Yüzyıllar," *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5:2 (2016), s.306; Gottheil ve Hillesum, "Approbation," s.29.

geleneksel din anlayışına uygun olup olmadığına bakılmıştır. Sabataycı fikirlerin yanı sıra Zohar gibi Kabalistik eserlerle de mücadele edilmiştir.²⁹ Özellikle bu dönemde verilen *haskamaların* izin belgesi niteliği daha baskın hale gelmiştir. Aynı zamanda Yahudi kitap piyasası üzerinde en etkili olduğu dönem olmuştur. Yine *Haskala* sırasında yazılan bilim eserleri, geleneksel din anlayışının yaklaşımı nedeniyle bu perspektiften ele alınmıştır. Rab-biler, tüm bu süreçte, İbranice eserlerin geniş bir alanda etkinlik kazanmasına kadar *haskama* verme konusunda isteksiz bir tutum sergilemişler, bazı eserlerin yayınının engellenmesi ve okuyucular tarafından talep görmemesi konusunda ortak tavır göstermişlerdir.

2. İlk Dönem *Maskilim* ve Din-Bilim Çatışması

Haskala'ya kadar diasporaya dağılan bütün Yahudilerin düşünüş biçimini, kültürel bilincini ve kendilerini diğerlerinden ayıran kimlik yapısını belirleyen en önemli unsur Talmud ve bununla ilgili literatürdeki kanonik Yahudi metinleri olmuştur. Özellikle bilim ve felsefe, geleneksel Yahudi kültürü açısından yabancı addedilmiş, tarihsel Yahudi birikimine dış etkiler sonucu girdiği kabul edilmiştir. Nitekim Endülüs'teki İslam hakimiyetine kadar bilim, Rabbanî Yahudilik açısından belirgin bir konumda olmamıştır. Bu dönemden itibaren ise tıp, matematik ve astronomi gibi Yahudi kutsal metinleriyle ilgili sayılabilecek bilimlerde gelişme yaşanmıştır.³⁰ Dolayısıyla Talmud ve kanonik Yahudi metinleri dışındaki bütün bilgi kaynakları "dışarıya ait yabancı bilgiler" (*Hohmot Hitsoniyot*) ya da "Yunanlılara ait bilgi" (*Hohma Yevanit*) olarak isimlendirilmiştir. Tarihi süreç içerisinde bu iki farklı tanımlamayla nitelendirilen bilgi kaynağına yaklaşım oldukça farklı olmuştur. Yahudilerin bir kesimi bu bilgi kaynağını Yahudilik ve kültürel birikim açısından vazgeçilmez kabul ederken, geleneğe bağlı diğer kesim, bu bilgiyi "Tevrat'ta yer alan bilgileri baltaladığı gerekçesiyle" tamamen reddetmiştir.³¹ Bazı bilimsel kavramların potansiyel olarak Tevrat'la çeliştiğinin iddia edilmesi, bilimsel çalışmaların da din adamlarına yönelik "bir meydan okuma" olarak görülmesine neden olmuştur. Bu temel problem nedeniyle bilimsel çalışmaların gelişimini sağlayacak tartışmalar yaşanmamış, bu alanda Avrupa dillerinde olduğu kadar İbranice eser yazılamamış ve bilim, Avrupa Yahudileri arasında merkezi bir konum elde edememiştir.

²⁹ Glenn Dynner, *Men of Silk: The Hasidic Conquest of Polish Jewish Society* (Oxford: Oxford University Press, 2006), s.203; Netanel, *From Maimonides to Microsoft*, ss.122-123.

³⁰ Giuseppe Veltri, *A Mirror of Rabbinic Hermeneutics* (Berlin: Walter de Gruyter GmbH, 2015), s.99.

³¹ Gad Freudenthal, "Arabic and Latin Cultures as Resources for the Hebrew Translation Movement," Gad Freudenthal (ed.), *Science in Medieval Jewish Cultures* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011) içinde, s.75.

Yukarıda açıklanan olumsuz tavra rağmen Modern Avrupa'yı şekillendirmeye başlayan felsefi düşünüş ve bilimsel yaklaşım, özellikle *Haskala*'nın oluşumunu sağlayan ilk dönem Yahudi çevrelerce benimsenmeye başlanmıştır. Yayınladıkları kitaplarla ve çıkarmış oldukları dergilerdeki makaleleriyle kendilerini *Maskilim* olarak isimlendiren bu aydın grubu, felsefe, eğitim, İbranice dilbilgisi, din, bilim, ahlak, edebiyat ve şiir alanlarında yazılar yazarak Yahudi literatürünün kapsamını genişletmeye çalışmışlardır. Özellikle astronomi, matematik, geometri ve geleneksel Yahudi anlayışı tarafından göz ardı edilen zooloji, botanik, coğrafya, kimya ve anatomi alanlarında çeşitli araştırmalar yapmışlardır.³² Ayrıca, Ortaçağ ve Rönesans dönemi bilim ve felsefe kitaplarının tıpkıbasımını yapmışlar, geçmiş dönemlere ait eserler üzerinde çalışmakla birlikte aynı zamanda modern Avrupa dillerini öğrenerek buradaki bilimsel gelişmeleri takip etmişler ve Yahudiler arasındaki bilimsel seviyeyi yükseltmeye çalışmışlardır.³³ Alman *Bildung* idealini³⁴ ve seküler bilgiyi Yahudilerin ve Yahudi toplumunun kurtuluşu için gerekli görmüşlerdir.³⁵ Yürüttükleri çalışmalarla ahlaki değerlere ulaşmayı amaçlayan ve kendi kendini geliştirerek Yahudi toplumunun canlanmasını sağlayan bireylerin yetişmesine gayret etmişlerdir. Geleneksel dinî eğitim müfredatının, modern bilimler ve dil eğitiminin de eklenerek revize edilmesini, böylece Yahudi eğitim sisteminin modernleşmesini amaçlamışlardır. Yahudi kültürünü, Avrupa kültürü ve Batı değerleri doğrultusunda yeniden canlandırmak ve bu yeni kültürü modern İbranice ile kalıcı hale getirmek istemişlerdir. Bütün bunlarla birlikte aşırı olarak görülen dinî tören, uygulama ve geleneklerin etkisini kırmak için uğraşmaktan, batıl ve

³² Seda Özmen, "Moses Mendelssohn ve Yahudi Modernizasyonu," Hümeysra Dinçer ve Ümit Güneş (ed.), *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı* (İstanbul: Matsis, 2015) içinde, ss.222-223.

³³ Kurt, "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala," s.45.

³⁴ Kelime, Almanca'da "imaj" manasına gelen *bild* ve "eylem" ya da "süreç" anlamındaki *-ung* takısının birleşmesinden oluşmuştur. *Bildung* günümüzdeki en yaygın kullanımıyla "eğitim" ve "kültür" demektir. Moses Mendelssohn (ö.1786), 1784 yılında yazdığı "Über die Frage: was heißt aufklären?" ("Aydınlanma Nedir?") isimli makalesinin daha ilk cümlesinde *Bildung* kavramına yer vermiştir. Mendelssohn, kültürü, beceri, el sanatları ve pratik yetenekler ile Aydınlanmayı ise daha çok teorik ve rasyonel bilgiyle ilişkili olması bakımından *Bildung*'un bir parçası olarak görmüştür. Dolayısıyla onun düşüncesine göre, bir ulus, bir dil veya tahsilli bir kişi *Bildung* ideali doğrultusunda kültür ve Aydınlanmanın bir birleşimi haline gelmektedir. Mendelssohn'un kavramı ele alış biçimi, terimin 18. yüzyıldaki kullanımını yansıtmaktadır. Bu kullanımın arka planında ise "bireylerin, kutsal kitabı ciddi bir şekilde incelemesiyle manevi olarak yeniden doğuşu ve bu yolla dini ve sosyal hayatını yeniden kurması" fikri bulunmaktadır. Bkz. Rebekka Horlacher, "What is *Bildung*? or: Why *Pädagogik* cannot Get Away from the Concept of *Bildung*," Pauli Siljander, Ari Kivela ve Ari Sutinen (ed.), *Theories of Bildung and Growth: Connections and Controversies Between Continental Educational Thinking and American Pragmatism* (Boston: Sense Publishers, 2012) içinde, s.136.

³⁵ David Sorkin, *The Berlin Haskalah and German Religious Thought: Orphans of Knowledge* (Londra: Vallentine Mitchell, 2000), s.120.

hatalı görülen inanç ve uygulamalarla mücadele etmekten kaçınmamışlardır.³⁶ *Haskala* taraftarı editör ve yazarlar, başta *ha-Measef* (Koleksiyoner) olmak üzere çıkardıkları bütün dergi ve yayınlarda, seküler eğilimleri ve rasyonalist tutumlarıyla geleneksel literatürden kendilerini kesin şekilde ayırmayı, Yahudi geleneğini yeniden yorumlamayı ve modern bir Yahudi düşüncesini sunmayı da ihmal etmemişlerdir.³⁷

Bu dönemde bilime yönelik ilgisini gizlemeyen *Haskala* taraftarlarından birisi 1688 yılında doğan Meir ben Judah Loeb Neumark'dır (ö.?). Neumark, henüz yirmili yaşlarına gelmeden Almanca ve Latince olarak yazılmış fizik, astronomi, coğrafya ve tarih kitaplarını İbranice'ye çevirmeye başlamıştır. O, bilimsel çalışmalara verdiği önemi "Ben bütün meseleleri en güzel ve en doğru bir biçimde anlatan ve ayrıntılı bir şekilde ifade eden eserleri elime alıp, bunları kutsal dilimize (İbranice) tercüme etmeden dinlenemiyorum" diyerek ifade etmiştir.³⁸ Yine, Aydınlanma dönemi içerisinde bilime yönelimi simgeleyen bir diğer isim de Raphael Levi'dir (ö.1779). 1685 yılında Hannover'de doğan Levi, Yahudi filozof ve bilim adamı olarak özel bir konum elde eden ilk dönem *Maskilim* arasında yer almıştır. Frankfurt'ta bir *Yeşiva*'da eğitim gören Levi, kendi çabaları ile Avrupa dilleri, matematik ve felsefe üzerinde araştırmalar yaparak kendisini geliştirmiştir. 1750'lerden sonra çeşitli astronomik hesaplamaları, kronolojileri ve çizimleri de içeren ve üzerinde "matematikçi, astronom, filozof ve Talmud bilgini Hannoverli Raphael Levi" şeklinde imzasının bulunduğu birçok eser yayınlamıştır.³⁹ Levi, bilime olan tutkusunu ise şu sözlerle ifade etmiştir:

Bu son nesilde, uzun sürgün sancıları nedeniyle çok eski zamanlardan kalma bilgeliğimizi tamamen kaybettik. Bununla birlikte hiç kimse bu derin meseleleri araştırıp inceleme eğiliminde de değildir. Öyle ki bu durum nedeniyle bizler, en yüksek zirvelerden en derin diplere düşüyoruz. Şimdi, diğer tüm uluslardan başarılı ve üstün olmamız gerekirken onların alay ettiği utanç nesnelere haline geldik. Bu yüzden ben yönümü bilgeliğe çevirdim. ... Bilgeliğin cahilliğe göre bir avantajının olduğunu gördüm. ... Ve yüzümüzdeki bu utançın lekesini ortadan kaldırmak için çok hevesli ve istekli büyüdüm. Bu yüzden ben dinlenmiyorum ya da çabalarımın vazgeçmiyorum. Gecemi gündüzüme katarak

³⁶ Pelli, *Haskalah and Beyond*, s.16.

³⁷ Pelli, *Haskalah and Beyond*, s.165.

³⁸ Shmuel Feiner, *The Jewish Enlightenment*, terc. Chaya Naor (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004), s.39.

³⁹ Seda Özmen, *18. Yüzyıl Yahudi Aydınlanma Hareketi Haskala ve Moses Mendelssohn* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2014), s.66.

hepsi rasyonel kanıtlara dayanan ve baştan sona güzel bir şekilde düzenlenmiş, doğa, felsefe ve ilahiyatın bulunduğu tüm bilimler ve insanlığa ait bütün bilgelik ile dolu kitapları bitirene kadar.⁴⁰

Erken *Haskala* döneminde bilimsel çalışmalara yönelik bütün bu istek ve çabaya rağmen birçok *Maskil*'in geleneksel anlayış ve rabbani din adamları ile karşı karşıya kalmaktan kaçındıkları görülmektedir. Yazarlar, bazen dinî inanç ile bilimsel çalışmaların farklı konular olduğunu belirterek bunlar arasında bir bağlantının olmadığını söylemiş, diğer bir kısmı bilimsel çalışmaların kutsal kitap ve dinî metinlerin anlaşılmasına katkı sağlayacağını ileri sürmüş, geri kalanlar da bilimsel çalışmaların asla dinî meselelerin yerine geçemeyeceğini, önceliklerinin vahye dayanan kutsal metinler olduğunu söylemişlerdir. Bununla birlikte ciddi bir baskıyla karşı karşıya kaldıklarında ise, sözlerinin yanlış anlaşıldığını belirterek özür dilemek zorunda kalmışlardır. Bu tutum, hiç şüphesiz rabbilerden gelen sert tepkinin sonucudur. Bu nedenle ilk dönem *Maskilim*, bilime karşı büyük bir ilgi göstermiş olmasına rağmen, sadece belli bir grubun bu konuda özel olarak yazdığını görmekteyiz. Aaron Solomon Gumpertz (ö.1769) de bu yazarlar arasındadır. Frankfurt Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunu olan Gumpertz aynı zamanda *Haskala*'nın kurucusu kabul edilen Moses Mendelssohn'un da öğretmenliğini yapmıştır. Ayrıca 1765 yılında Hamburg'da *Maamar ha-Mada* (Bilim Üzerine Araştırma) isimli küçük bir makale yayınlamıştır. Gumpertz, bilimsel çalışmaların dinî bilimler ile bir ilgisinin bulunmadığını belirtmiş ve bu sebeple bilimsel çalışmaların Yahudi inancına hiçbir tehlike oluşturmadığı konusunda da ısrarcı olmuştur.⁴¹

Galiçyalı bir göçmen olan Israel Samoscz (ö.1772) ise *Haskala*'nın Yahudi felsefi geleneğini yeniden canlandırma ve bilimsel bilgi edinme çabasının belirgin örneklerinden birisi olmuştur. Tevrat'la ilgili çalışmalarına ek olarak, Ortaçağ Yahudi felsefesi, matematik ve astronomi ile derinden ilgilenmiştir. Bu bilimlerle ilgili çalışmalarını İbranice kitapların yardımıyla kendi başına tamamlamıştır. 1741 yılında *Netsah Yisrael* (İsrail'in Ebediliği) adlı eserini yayınlamış, kitabın girişinde ise bilimlerin durumu hakkında görüşlerini dile getirmiştir. Ayrıca Talmud'un pasajlarını anlamak için matematik ve astronominin gerekliliğini anlatmıştır. Ona göre takvimi belirlemek için

⁴⁰ Feiner, *The Jewish Enlightenment*, s.42; Noah J. Efron, *Judaism and Science: A Historical Introduction* (Londra: Greenwood Press, 2007), s.150.

⁴¹ David B. Ruderman, *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1995), s.334; Geoffrey Cantor, "Modern Judaism," John Hedley Brooke ve Ronald L. Numbers (ed.), *Science and Religion around the World* (Oxford: Oxford University Press, 2011) içinde, ss.46-47; Özmen, *Haskala ve Moses Mendelssohn*, ss.67-68.

astronomi ve geometri bilmek zorunludur. Eserinde, çeşitli bilimlerin bilgisi aracılığıyla Talmud'da anlaşılması güç kimi hususların nasıl üstesinden gelinebileceğini göstermeye çalışmıştır. Bu görüşleri ile Samoscz, Tevrat ile bilimi birleştiren ideal Yahudi bilgini profilini oluşturmuştur. Bununla birlikte Samoscz'un bütün bu çabaları düşmanca tepkilerle karşılanmış ve bu nedenle Galiçya'yı terk etmek zorunda kalmıştır.⁴²

Yahudiler arasında bazı din bilginlerinin ve rabbilerin de bilimsel çalışmalara yöneldikleri görülmektedir. Bunlar arasında en dikkat çekici isimlerden birisi de Solomon ben Moses Chelm'dir (ö.1781). Henüz 25 yaşına gelmeden Chelm ve ona bağlı dokuz Yahudi topluluğunun rabbiliğine seçilen Solomon ben Moses, dinî bilimlerin yanında matematik, Avrupa dilleri ve mantıkla ilgili çalışmalar da gerçekleştirmiştir. 1750 yılında Maimonides'in *Mişne Tora*'sına yönelik hazırladığı çalışması *Merkevet ha-Mişne*'nin (Mişne'nin Arabası) önsözünde bilime yönelik ilgisini aşağıdaki sözlerle ifade etmiştir:

Kalbim bilgeliğin zevklerinden dolayı feryat etmekte ve ben hedefe vardığımda on iki su kaynağı ve yetmiş tane palmye ağacı buldum, cebrin sayılarının ve fraksiyonlarının bilgeliğinde, geometrinin harikalarının güzelliği ve saflığında. ... Ve ben *Delāletu'l-Ḥā'irin*⁴³ kitabında, gramer ve mantıkta yedi sütunu keşfetmek ve aralarında yürümek amacıyla küçük parmağımla doğa bilimine ve ötesinde ne varsa hepsine hafifçe dokundum.⁴⁴

Yine aynı eserin önsözünde yazar "Tevrat çağırılmaktadır: İçinde ulusun bilgeliğinin yedi sütunu derc edilmiştir. Öyleyse bu neden sizin (Yahudilerin) ağızınızdan dökülmesin. Çünkü bu, ulusların gözünde sizin bilgeliğiniz ve bilginizdir" ifadeleriyle diğer Yahudileri de çeşitli bilim dalları üzerinde çalışmaya davet etmiştir.⁴⁵ Solomon ben Moses, eserindeki bilime ve bilimsel çalışmalara yönelik isteği belirten bütün bu ifadelerle birlikte önceliğinin Tevrat çalışmaları olduğunu, bilimsel çalışmaların ancak arta kalan boş vakitlerde gerçekleştirilebileceğini ve önemli olanı önemsiz olana asla de-

⁴² David Sorkin, *Moses Mendelssohn and the Religious Enlightenment* (Londra: Peter Halban, 1996), s.5; Jacob Katz, *Toward Modernity: The European Jewish Model* (New York: Transaction Books, 1987), ss.20-21.

⁴³ İngilizce kaynakta bu eserin ismi, *The Guide for the Perplexed* şeklinde geçmektedir. İfade, Maimonides'in İbrani alfabesiyle Arapça olarak yazdığı *More Nevuhim* isimli eserine atıf yapmaktadır. Türkçe kaynaklarda *Şaşkınlığın Rehberi* olarak yer almış olsa da çeviride eserin orijinal ismini kullanmayı tercih ettik.

⁴⁴ Feiner, *The Jewish Enlightenment*, s.38.

⁴⁵ Rehav Rubin, *Portraying the Land: Hebrew Maps of the Land of Israel from Rashi to the Early 20th Century* (Kudüs: Hebrew University Magnes Press, 2018), s.126.

giştirmeyeceğini belirtmekten de geri kalmamıştır.⁴⁶ Bu eserdeki bir diğer dikkat çekici ifade, 18. yüzyıl Yahudileri arasında çeşitli bilim dallarının yaygın olmadığına belirtilmiş olmasıdır. Bunun yanı sıra, Solomon ben Moses bu tür bir bilginin ardına düşen tek Tevrat bilgini de değildir. Zamosk'taki bazı Yahudi meslektaşları da onun gibi bilimsel çalışmalara yönelmişlerdir. Bu konuda öncü olması nedeniyle de Solomon ben Moses, Yahudi Aydınlanmasının ve *Haskala* hareketinin önde gelen isimleri arasında belirtilmiştir.⁴⁷

İlk dönem *Maskilim*'in bilim konusunda gösterdiği bu belirgin olmayan tutumun ana nedeni rabbani din adamlarının Yahudi toplumu üzerindeki otoritesi ve bağımsız bir yayıncılık faaliyetinden söz edilemiyor olmasıdır. *Haskala*'nın kurucularından Naphtali Herz Wessely (ö.1805) tarafından 1782 yılında yazılan *Divrey Şalom ve-Emet* (Barış ve Gerçeğin Kelimeleri), gelenek ve *Maskilim* arasında büyük bir çatışmaya yol açmıştır.⁴⁸ Yine bu kitap, rabbilerin, *Haskala* literatürünün ve görüşlerinin yayılmasını engellemek için *haskamanın* gücünü kullandıkları belirgin bir örnektir. Wessely, yazdığı bu eserde Yahudi eğitim sistemi için kapsamlı bir reform önerisinde bulunmuştur. O, bilginin, İlahi bilgi (*Torat ha-Elohim*) ve insani bilgi (*Torat ha-Adam*) olmak üzere ikiye ayrıldığını, insani bilginin, ilahi bilgidен önce öğretilmesi gerektiğini ve seküler eğitim sisteminin yaygınlaşmasının, Yahudi toplumunun yararına olacağını savunmuştur.⁴⁹ Yehezkel Landau (ö.1793) ve Polonya'daki Leszno (Lissa) Yahudi cemaatinin rabbisi David Tevele (ö.1792) gibi geleneksel anlayışı benimseyen önde gelen bazı rabbiler, Wessely'nin bütün bu önerilerine sert tepki göstermişlerdir. David Tevele vermiş olduğu bir vaazında sadece Wessely'nin *Divrey Şalom ve-Emet* adlı kitabının toplanılması gerektiğinden bahsetmeyip saldırılarını diğer kitaplarını da kapsayacak şekilde genişletmiştir. Aslında Tevele, Wessely'nin *Divrey Şalom ve-Emet*'ten yedi yıl önce yayınladığı *Pirkey Avot im-Peruş Yeyn Levanon* (Lübnan Şarabı) isimli kitabının basılması için onay vermişti.⁵⁰ Tevele bu vaazında, Wessely'in son kitabıyla gerçek niyetini ortaya koyduğunu söyleyerek önceki kitabına verdiği *haskamadan* dolayı

⁴⁶ Feiner, *The Jewish Enlightenment*, s.38; Efron, *Judaism and Science*, s.151; Özmen, *Haskala ve Moses Mendelssohn*, ss.69-70.

⁴⁷ Rubin, *Portraying the Land*, s.126.

⁴⁸ Shmuel Feiner, *The Origins of Jewish Secularization in Eighteenth-Century Europe*, terc. Chaya Naor (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010), s.171.

⁴⁹ Nancy Sinkoff, *Out of the Shtetl: Making Jews Modern in the Polish Borderlands* (Providence: Brown Judaic Studies, 2004), ss.226-227.

⁵⁰ Naphtali Herz Wessely, "Haskamat ha-Rabanim," *Masehet Avod im-Peruş Yeyn Levanon* (Berlin, 1775).

üzüntü duyduğunu ve bu kitabın kopyalarının da toplanması gerektiğini söylemiştir.⁵¹ Sonuç olarak *Divrey Şalom ve-Emet*, İtalya ve bazı bölgelerde heyecan uyandırır da⁵² Vilnius'ta (Litvanya) cemaat içerisinde yasaklanmaktan ve toplanarak yakılmaktan kurtulamamıştır.⁵³

Yazmış olduğu eserlerle rabbilerin sert eleştirilerine maruz kalan bir diğer önemli kişi Solomon Zalman Hanau'dur (ö.1746). Küçük yaşlardan itibaren İbranice ve dilbilgisi üzerine çalışmalar yapan Hanau, kendi dilbilgisi anlayışını yansıtan *Tsohar ha-Teva* (Nuh'un Gemisinin Penceresi) isimli eserini yazmıştır. Tora'daki ifadeleri geleneksel metotlarla anlamaya çalışanların, dilbilgisi çalışmalarını göz ardı ettikleri için tek bir ayeti bile hatasız okuyamayacaklarını iddia etmiştir. Ayrıca okunan duaların dilbilgisi eksikliği ile bazen gülünç hale geleceğini hatta cenaze ile ilgili uygulamaların geçersiz olabileceğini söylemiştir.⁵⁴ Hanau, tanınmış rabbani din adamları olan Abraham ibn Ezra, Rabbi David Kimhi (ö.1235) ve Isaac Abravanel'i (ö.1508) dilbilgisi hataları yaptıklarını ileri sürerek tenkit etmiştir. 1708 yılında yazdığı *Binyan Şlomo*'da (Şlomo'nun Bâbları), Isaac Abravanel'i Yeremya ile ilgili yorumundan dolayı alaycı bir ifadeyle eleştirmiştir.

Frankfurt'ta yayınlanan Hanau'nun kitabının etkisi oldukça sarsıcı olmuştur. Tanınmış otoritelere karşı alaycı bir tavra neden olacağı için kitabın basımdan çıktığı sırada toplanılarak yakılmasına karar verilmiştir. Fakat Yahudi cemaati arasında saygın bir yeri bulunan David Oppenheim'in (ö.1736) damadının araya girmesi sonucunda, Hanau'nun özür dilemesi şartıyla bu karardan vazgeçilmiştir.⁵⁵ Hanau ise özründe aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır:

Burada tökezledim, yanlış fikirlerle bu yazarlara seslendim; çok fazla özgür bir tarzda konuştum ve bilge insanlara saygısızlık ettim (bunu isyan veya ihanet amacıyla yapmadım ve [bu] bilgeleri küçümseme gibi iğrenç bir amaca da hizmet etmedim. Sadece okuyucularımın zihinleri-

⁵¹ Kogman, "Science and the Rabbis," ss.139-140. Rabbi David Tevele'nin, Wessely tarafından yazılan *Yeyn Levanon* isimli eserine vermiş olduğu *haskamay* sadece Berlin'de 1775 yılında yayınlanan ilk baskıda görebildik. Eserin, elimize geçen sonraki baskılarında Rabbi Tevele'nin *haskamasının* yer almaması, Tevele'nin Wessely'e yönelik saldırısını da ortaya koymaktadır.

⁵² Pelli, *Haskalah and Beyond*, s.227.

⁵³ Haig A. Bosmajian, *Burning Books* (Jefferson, N.C: ve Londra: McFarland & Company, Inc., 2006), s.22.

⁵⁴ Sorkin, *The Berlin Haskalah*, ss.44-45.

⁵⁵ Israel Zinberg, *A History of Jewish Literature* (New York: Hebrew Union College Press ve Ktav Publishing House, 1975), c.6, ss.149-150.

ni heyecanlandırmak ve onları araştırmaya teşvik etmek istedim). Bu sebeple aflatını talep ediyorum.⁵⁶

Bütün bu örneklerden, ilk süreçte bilimsel eserlerin Yahudi geleneğini yansıtacak şekilde hazırlandığını, özellikle bazı kutsal metinlerin yorumlarına entegre edildiğini görmekteyiz. *Maskilim*, bilimsel bilgiyi Rabbi Israel Samoscz'un *Ruah Hen* (Zarafetin Ruhu) adlı eserindeki gibi antik metin yorumlarıyla, Menahem Mendel Lefin'in (ö.1826) *İggeret ha-Hohma* (Bilgelik Mektupları) gibi mektuplarıyla, Baruh Lindau'nun (ö.1849) *Reşit Limudim* (İlk Öğretiler) gibi ders kitaplarıyla ve *ha-Measef, Kerem Hemed* (Hoş Bağ) ve *Bikurey ha-İtim* (Dönemin İlk Meyveleri) gibi belirli aralıklarla düzenli olarak çıkarılan dergilerle aktarmaya çalışmıştır. Bununla birlikte özellikle erken *Haskala* döneminde *Maskilim*, Yahudi kitap pazarına entegre olmak ve mümkün olduğunca geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmak için *haskama* talep etmek durumunda kalmıştır.⁵⁷ Buna rağmen birçok *Maskil*, rasyonalist düşünce ve bilimsel bilgiye yönelimleri nedeniyle heretik olarak adlandırılarak Yahudi toplulukları içerisinde hedef haline getirilmiştir. Yazılan kitaplardan bazılarının, *haskama* almak bir tarafa, yasaklandığı, toplatılıp yakılmasına karar verildiği ve gelenek açısından tehlikeli görüldüğü anlaşılmaktadır.

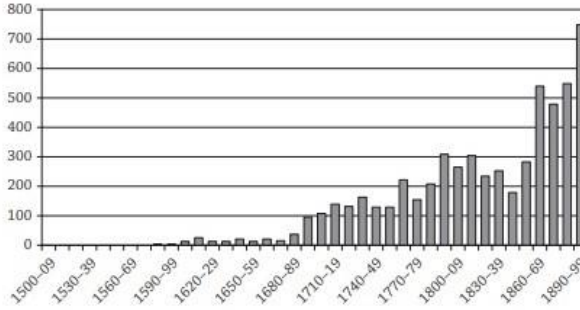
Yahudi cemaatlerinin önde gelenleri ve dini otoritelere göre, Avrupa'da kısa zaman içerisinde yaşanan hızlı değişimin *Haskala* süreciyle Yahudi cemaatlerini etkilemesi, burada yaşayan Yahudilerin geleceği açısından tehdit oluşturabilecek bir potansiyel taşımaktadır. Yüzyıllarca Katolik Kilisesi ve diğer Hıristiyan yöneticilerin güçlü baskısı ile Avrupa'nın bilim ve felsefi düşünüşü sayesinde yeniden inşası karşısında, Yahudilerin, geleneksel tutumunu ve kurumsallaşmış yapısını muhafaza ederek sürecin dışında kalmaları daha güvenilir görülmüştür. Dolayısıyla bilime yönelmeye karşı çıkışın, dini gerekçeler dışında sosyolojik nedenleri de bulunmaktadır. Sonuç olarak, bu dönemde bilim eserleri yazan *Maskilim*, geleneksel anlayışın güçlü etkisi karşısında net tavır sergileyememiştir. Bilime olan tutkularını gizleyemeyen araştırmacılar, geleneksel anlayışın bilim konusundaki tepkisel tutumunu da göz ardı etmemişlerdir.

⁵⁶ Feiner, *The Jewish Enlightenment*, s.40; Özmen, *Haskala ve Moses Mendelssohn*, s.71.

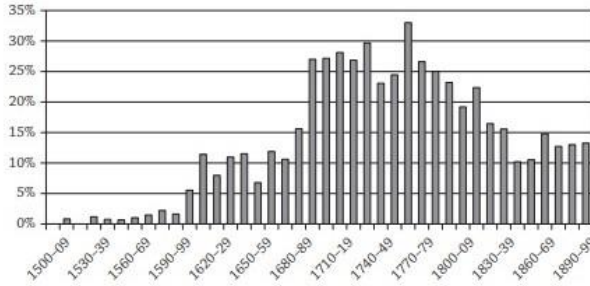
⁵⁷ Kogman, "Science and the Rabbis," ss.138-139.

3. Bilim Eserlerine Yönelik Değişen Yaklaşımlar

Yukarıda izah edilen bilim eserlerine yönelik keskin tavrın, yeni jenerasyon ile birlikte kademeli olarak değişmeye başladığını süreç içerisinde *haskama* verilen kitaplarda büyük bir artışın olmasıyla görmekteyiz. Eldeki veriler, Yahudi kitap piyasasında basılan bütün alanlardaki eserleri kapsıyor olsa da bilim kitaplarına yönelik tutumun değişimini anlamamıza katkı sağlamaktadır. 1600'den önce bir *haskama* taşıyan sadece on yedi kitap basılmıştır. Bu sayının 17. yüzyılda, iki yüz yetmiş sekize, 18. yüzyıla geldiğimizde ise 1.695'e çıktığını görürüz. 19. yüzyılın sadece son on yılında ise yedi yüz elli kitap bir *haskama* ile basılmıştır.⁵⁸

Grafik 1: 1500-1899 yılları arasında *haskama*yla yayınlanmış İbranice kitap sayısı

Grafik 2: 1500-1899 yılları arasında *haskama* taşıyan kitapların, basılan bütün İbranice kitaplar içerisindeki yüzdesi⁵⁹

Bu iki grafik birlikte ele alındığında ilginç bir tablo ile de karşılaşılacaktır. 18. yüzyılın ortalarından itibaren *haskama* taşıyan kitap sayısında

⁵⁸ Netanel, *From Maimonides to Microsoft*, s.127.

⁵⁹ Netanel, *From Maimonides to Microsoft*, s.128.

ciddi bir artış olmakla birlikte bu kitapların, toplam yayınlanan İbranice eserler içindeki yüzdesinin düşmeye başladığı görülmektedir. Matbaaların artması ve rekabete dayalı kitap yayıncılığı, basılan kitaplardaki artışın başlıca sebebidir.

Grafiklerden 1760'tan sonra *haskama* taşımayan kitapların oranında artış olduğu da anlaşılmaktadır. Bazı yazarlar yayınlanacak kitap için onay belgesinin alınmasının bir faydasının olmayacağını ve bunun gereksiz bir yük olduğunu belirtmişlerdir. Bununla ilgili en dikkat çekici tepkilerden birisi Prag rabbisi Jonathan Eybeschütz'a (ö.1764) aittir. 1763 yılında Altona'da yayınladığı *Kereti u-Feleti*'nin⁶⁰ (Keretliler ve Peletliler) giriş kısmında, eserin başka bir yayınevi tarafından basımını yasaklayan herhangi bir *haskama* başvurusunda bulunmadığını belirtmiştir. Bu amaçla verilen *haskamanın* yayınevine ve yazara herhangi bir faydasının olamayacağını, ilk baskı yapılan kadar diğer yayınevlerinin kitabı basamayacağını, bununla birlikte ilk baskı ile okuyucuların ihtiyacının karşılanacağını söylemiştir.⁶¹ Kendisi Talmudist (aynı zamanda Kabalist) bir din adamı olan Jonathan Eybeschütz'in⁶² bile böyle bir düşünceye girmesi, ilerleyen süreçte güçlenen ve seküler görüş etrafında radikalleşen *Haskala* hareketine mensup olanların da *haskama* uygulamasını gereksiz görmesi ve *herem* tehdidini ciddiye almaması görüşünü anlamamıza katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte eski konumuna göre zayıflayan dinî otoritenin, *haskama* konusunda esnek bir tutum takınarak önceki sert tavrını bir kenara bırakması ise değişen şartlar ve modernleşmeye başlayan toplum yapısı içerisinde yer bulabilme gayreti olarak yorumlanabilir. Yine de bu sonuca ulaşabilmek için basılan bilim kitapları içerisindeki *haskamaların* tamamının analiz edilmesi gerekmektedir.

18. yüzyıldan itibaren bilim eserlerine verilen pek çok *haskama* örneği bulunmaktadır. *Divrey Şalom ve-Emet*'le ilgili krizde ön safta bulunan Prag rabbisi Yehezkel Landau, Berlin'den Hirschel ben Arye Löb Levin (ö.1800), Amsterdam'dan Saul Lowenstam (ö.1790), Rabbi Joseph ben Meir Teomim (ö.1792) gibi rabbiler tarafından verilen *haskamalar*, bu yüzyıl boyunca yayınlanan birçok İbranice bilim kitabının giriş sayfasında yer almıştır. 1755'ten 1812'ye kadar Almanca'nın konuşulduğu bölgelerde kaleme alı-

⁶⁰ Yosef Karo tarafından yazılan *Şulhan Aruh* (Kurulu Sofra) isimli eserin "Yore Dea" kısmına yazdığı şerhtir.

⁶¹ Netanel, *From Maimonides to Microsoft*, s.130.

⁶² Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Detroit: Wayne State University Press, 1996), s.228.

nan 522 adet *Maskilim*'e ait kitabın 85 tanesinde bir veya daha fazla rabbi tarafından verilen *haskama* bulunmaktadır. Ayrıca Berlin'de, *Maskilim*'e ait yayınların basıldığı başlıca yayınevi olan *Hinuh Nearim*'de (Gençlerin Eğitimi) yayınlanmış 75 kitabın 12'si en az bir *haskama* taşımaktadır.⁶³ Öne çıkan bazı örnekler vermemiz, bu dönemdeki değişimi anlamamıza katkı sağlayacaktır.

Glogau'dan Berlin'e seyahat eden Avigdor ben Simcha Halevi (ö.1810) burada Moses Mendelssohn'la tanışmış ve 1762'den 1768'e kadar çeşitli vesilelerle kendisiyle görüşmüştür. İlerleyen dönemlerde ise mektuplaşmaları devam etmiştir. Ayrıca Mendelssohn'un yapmış olduğu Tora tercümesi ve yorumlarına katkı sağlamıştır. Halevi, 1783 yılında Prag'da *Sefer Davar Tov* (İyi Şey/Söz Kitabı) isimli bir İbranice dil bilgisi kitabı yayınlamıştır. Kitabın önsözünde Aşkenazların eğitim sistemiyle ilgili şikayetlere, okullardaki eksikliklere ve öğrencilerin iyi bir şekilde İbranice öğrenmemesine değinmiştir.⁶⁴ Kitabı konuyla ilgili olarak önemli kılan husus, Moses Mendelssohn'la uzun süredir dostluğu bulunan Halevi'nin bu eserinde, *Haskala*'yla etkin mücadele eden önemli isimlerden Yehezkel Landau'nun onayını taşıyan *haskamanın* bulunmasıdır. Hazırladığı onay belgesinde Landau, Yahudi gençlerinin Yahudilikle kalıcı bir bağ kurabilmesi için İbranice dil bilgisinin gerekliliğini vurgulamıştır.⁶⁵ Bu *haskamada* aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

Bu kitapta, dilin özellikleri; kelimelerin zaman, cinsiyet, durum ve hal gibi kurallarını kapsayan aşamaları, doğru, kolay ve açıklayıcı bir şekilde verilmiştir. Bu şekilde kutsal dilimizin öğretiminin rahat olması; çocukların, gençlerin ve yaşlıların öğreniminin ise kolay ve başarılı olması sağlanacaktır. Onlara kutsal dilimizin öğrenimini teşvik etmek için Tanrı'nın kendilerine güç vermesini dilerim.⁶⁶

Landau, bir diğer *haskamasını* Elijah ben Hayyim Hacoheh Hehim (Höchheimer) (ö.1800?) tarafından yazılan *Şeviley de-Rakia* (Göklerin Yolları) isimli esere vermiştir. Kitapta Maimonides'in her ayın başlangıcını belirleyen kuralları, geometri, trigonometri, astronomi ve optik gibi diğer bilim

⁶³ Kogman, "Science and the Rabbis," s.140.

⁶⁴ Irene E. Zwiep, "Imagined Speech Communities: Western Ashkenazi Multilingualism as Reflected in Eighteenth-Century Grammars of Hebrew," Shlomo Berger, Aubrey Pomerance, Andrea Schatz ve Emile Schrijver (ed.), *Speaking Jewish - Jewish Speak: Multilingualism in Western Ashkenazic Culture* (Leuven: Peeters, 2003) içinde, ss.98-99.

⁶⁵ Pavel Sládek, "Ezekiel Landau (1713-1793): A Political Rabbi," Ivo Cerman, Rita Krueger ve Susan Reynolds (ed.), *The Enlightenment in Bohemia: Religion, Morality and Multiculturalism* (Oxford: Oxford University Press ve The Voltaire Foundation, 2011) içinde, s.247.

⁶⁶ Avigdor ben Simcha Halevi, "Haskamat ha-Rabanim," *Sefer Davar Tov* (Prag, 1783).

dallarından gelen bilgilerle ele alınmıştır. Hehim, Maimonides'in fikirlerini oluştururken dayandığı astronomi bilgisiyle, çağdaş astronomi bilgisi arasında bir boşluğun bulunduğunu belirtmiş ve Copernicus'a ait teorileri tartışacağı başka bir kitap yazmak istediğini söylemiştir. *Şeviley de-Rakia*'daki *haskamadan* Landau'nun sadece Hehim'i şahsen tanımadığını, ayrıca onun öğretmenlerinden biri olduğunu anlarız. Hehim'in bilime yaklaşımının ve yazmış olduğu eserin dinî kurallarla çelişmediğine dair güvence veren Landau, verdiği *haskama* ile kitabın yazar ve yayınevinin izni olmadan on yıl boyunca başka bir yayınevinde basılmaması konusunda da uyarıda bulunmuştur.⁶⁷

Yehezkel Landau'nun onayını taşıyan bir başka *haskama*, Baruh Schick (Shklov) (ö.1808) tarafından 1784 yılında Prag'da yayınlanan *Sefer Kne ha-Mida* (Ölçü Kitabı) isimli kitapta yer almaktadır.⁶⁸ Geometriyle ilgili olan kitabın son bölümü, Maimonides'in ayın başlangıcını belirleme kurallarını tartışmaktadır. Landau'nun bu kitaba *haskama* vermesinde, yazarın 1780 yılında yayınlanan *Sefer Oklidus* (Euclid'in Kitabı) isimli eserine Lahey, Amsterdam ve Slonim'deki birçok rabbinin *haskama* vermesi etkili olmuştur. Fakat bununla birlikte *haskamada* yer alan cümleler Landau'nun anlayışını göstermektedir. Landau, Schick'in geometri ve astronomi ile ilgili araştırmasını övmüştür. O, bu bilimlere İbranice edebi mirası ve Yahudi geleneği açısından meşru kabul ederek savunmuştur. Ayrıca İbranice olarak yazılan bu eserin Tevrat bilginlerine kolaylık sağladığını ve onların Talmud'la ilgili çalışmalarının derinleşmesine yardım ettiğini belirtmiştir.

Tacımız düştüğünden beri onurumuz ortadan kalktı. Problemler oldukça çok ve bilgimiz azaldı. Bir zamanlar bütün bilgeliklerde, özellikle de tüm insanların görebileceği bilgeliklerimiz olan geometri ve astronomide diğer ulusların önündeydik. Bunlar elimizden kaydı ve diğer milletler arasında yuvarlandı. Ve bu bilgelik için çabalayan herkes, ancak yabancı dildeki kitaplara ihtiyaç duyar.⁶⁹

Sonraki yüzyılda da Avrupa'daki rabbilerin bilim kitaplarına karşı tutumlarında ciddi bir değişim yaşanmıştır. Bu dönemde *Maskilim* tarafından yazılan eserlerde bir azalma meydana gelmiş, bu nedenle İbranice bilim kitapları da gelişim göstermemiştir. Yaşanan gelişmeler, Orta Avrupa'da gerçekleşen geniş bir dilsel değişimin parçası haline gelmiştir. Artık Yahudi-

⁶⁷ Kogman, "Science and the Rabbis," s.141.

⁶⁸ David E. Fishman, *Russia's First Modern Jews: The Jews of Shklov* (New York ve Londra: New York University Press, 1995), s.39.

⁶⁹ Kogman, "Science and the Rabbis," ss.141-142.

lerin kültür ortamında Almanca, İbranice ile yer değiştirmiştir. Bu dönemden itibaren en saygın rabbilerin, astronomi, matematik ve geometri gibi Tevrat çalışmalarını yönlendiren bilim dalları dışındaki bilimsel çalışmalara bile *haskama* verdikleri görülmektedir.⁷⁰

Bununla ilgili bir diğer örnek Samson ben Isaac Bloch'tur (ö.1845). 1783 yılında Kulikow'da doğan Samson ben Isaac Bloch, Galiçya'daki önde gelen *Maskilim* arasında yer almış ve üç ciltlik *Şiviley Olam* (Dünya'nın Yolları) isimli coğrafya ve etnografya eseri ile ün kazanmıştır. 1821 yılında Asya ile ilgili ilk cildi, 1827'de ise Afrika'yı anlattığı ikinci cildi yayınlanmıştır. Avrupa'yla ilgili olan üçüncü cilt ise ölümünden sonra 1855 yılında yayınlanmıştır. Sağlığında yayınladığı ilk iki cildi, *Galiçya Haskalası*'nın iki önemli ismine, Nahman Krochmal (ö.1840) ve Solomon Rapoport'a (ö.1867) ithaf etmiştir.⁷¹ Kitabın ikinci cildinde dönemin önemli rabbileri Moravya baş rabbisi Mordecai ben Abraham Benet (ö.1829), Obuda rabbisi Moses Münz (Schreiber) (ö.1831), Moses Hatam Sofer (ö.1839), Elazar Fleckeles (ö.1826), Samuel Landau (ö.1834) ve Moshe Kunitz'den (ö.1837) aldığı ayrı *haskamalar* vardır.⁷² Bunlar arasında Samuel Landau'nun yazdığı *haskama* oldukça dikkat çekicidir. Yahudilerin Tevrat'ın dili olan İbraniceyi ihmal etmelerini eleştiren Landau aşağıdaki ifadeleri kullanır:

Kutsal dili övmek ve yükseltmek için bilgelikleri yoluyla çaba sarf eden saygın ilim adamlarının sayısı arttı. ... Ancak bunun tersi de İsrail çocuklarına oldu. Yahudi gençliği arasında İbranice dilinin unutulup yok olmasını amaçlayan insanlar var. ... (Dolayısıyla) insanın kalbine hitap eden ilgi alanlarından İbraniceye çevrilmiş tercümeleri hazırlayan herkesi desteklemeliyiz.⁷³

Bütün bu *haskama* örneklerinin içeriğinde, onayların verilmesine etkili olan unsurlar kendisini göstermektedir. Kitap onayları açısından "geçiş dönemi" diyebileceğimiz 18. yüzyılda rabbiler, yazarın daha önceki kitaplarına saygın bir rabbiden onay almaları durumunda daha kolay *haskama* vermişlerdir. Aslında bu durum yazarın fikirleri ve yazdıkları açısından daha önce incelendiğinin ve belli bir güven duygusunun oluştuğunun kanıtıdır. Ayrıca kişisel ilişkilerin, öğretmen-öğrenci bağı gibi yakınlıkların da bu güven duygusu içerisinde yer aldığı ve *haskama* alınmasında etkili oldu-

⁷⁰ Kogman, "Science and the Rabbis," ss.144-145.

⁷¹ Israel Zinberg, *A History of Jewish Literature* (New York: Hebrew Union College Press ve Ktav Publishing House, 1975), c.10, ss.112-113.

⁷² Samson ben Isaac Bloch, "Haskamat ha-Rabanim," *Şiviley Olam* (Zholkwa: Meyerhoffer, 1828), c.2.

⁷³ Sharon Flatto, "19th-Century Prague: Tradition, Modernization, and Family Bonds," *Hebrew Union College Annual* 87 (2016), ss.304-305; Bloch, "Haskamat ha-Rabanim," *Şiviley Olam*, c.2.

ğu görülmektedir. Bu durum bilimin çeşitli alanlarında hazırlanan eserler için de geçerlidir. Süreç içerisinde bilimsel çalışmalar, kademeli olarak “meşru” görülmeye başlanmıştır. Astronomi, matematik ve geometri gibi bilim dalları 18. yüzyıl öncesinde dinî metinlere entegre edilerek aktarılmışken, 18. yüzyıl sonrasında müstakil kitaplar olarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte *haskama* alan bu kitaplar, dinî meselelerin aydınlatılması, Tevrat ve Talmud’la ilgili çalışmalara katkı sunması ve din adamlarına yardımcı olması gerekçeleriyle onay veren rabbiler tarafından takdir edilmeye başlanmıştır.

Sonuç

Avrupa’daki Yahudi toplulukları, kendi dinamikleri etrafında kapalı toplum özelliği göstermiş olsalar da içerisinde buldukları ülkelerde yaşanan gelişmelerden ve Hıristiyan yöneticilerin almış olduğu kararlardan yoğun şekilde etkilenmişlerdir. Özellikle İtalya açısından *haskama* uygulamasının başlamasında Katolik Kilise’nin etkisi bu durumun en somut örneklerinden birisidir. Yazılan eserlerin içeriği rabbiler tarafından kontrol edilmiş ve Yahudi kitap piyasasının kendi denetimleri altında kalmasını sağlamışlardır. Bu durum doğal olarak din adamlarının kendi otoritelerini muhafaza etmeleri ve uygun kabul edilen din anlayışının korunması için araç olarak kullanılmıştır.

Haskala sırasında bilimle uğraşan araştırmacılara ve yazılan eserlere yönelik tutum, Avrupa’daki Yahudi cemaatleri arasında yaşanan din-bilim çatışmasının kristalize olmuş örneğini göstermektedir. Yahudi geleneği açısından Talmud ve kanonik Yahudi metinleri dışındaki bilgi kaynakları “yabancı” kabul edilmiş, dinî kural ve uygulamalara katkı sunmadığı düşünülen bilim dallarına mesafeli davranılmıştır. Bununla birlikte erken *Haskala* dönemi başta olmak üzere Avrupa’daki Yahudi toplulukları arasında çok sayıda bilim eseri yazılmıştır.

Bilim eserlerine verilen onay belgeleri Yahudi geleneğinin ve rabbani din adamlarının bu konudaki yaklaşımlarını gösteren en önemli belgelerdir. Bu belgelerden ilk dönemlerde gösterilen sert tutumun zamanla farklılaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Süreç içerisinde yaşanan değişim, geleneksel yaklaşımın stabil olmadığını, yeni şartlara entegre olarak farklı tutumlar ortaya koyduğunu göstermektedir. Özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren bilim, geleneksel yaklaşıma göre tehdit olmaktan çıkmış, *halakha* açısından ön yargılar devam etse de hoş görülebilen bir faaliyet alanı haline gelmiştir. Yaklaşık üç asır boyunca yoğun bir şekilde devam eden bu deği-

şimin belirleyici unsuru ise İbranice olmuştur. Toplumun bütün kademeleriyle yoğun bir ilişki içerisinde olan rabbiler 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Yahudi gençler arasında Avrupa dillerinin etkinliğini artırmaya başladığını, sekülerleşme ve Avrupa kimliğine sahip olma hedeflerinin yaygınlaştığını görmüş olmalıdırlar. Muhtemelen bütün bu geniş alanlı problemlerin Avrupa'daki Yahudi varlığı ve kimliğinin muhafaza edilmesi açısından tehdit olacağı düşünülmüştür. Bu dönemde Yahudi geleneğini tehdit etmekte olan "bilim kitapları" değil "Avrupa'da oluşan sert sekülerleşme rüzgarı" ve "tarihsel bağın koparak kimlik dönüşümünün yaşanması"dır. Sürgün sonrası dönemde dünyanın dört bir tarafına yayılan İsrailoğullarını bir arada tutan en güçlü bağ İbranice olmuş, bununla birlikte son süreçte bu bağ yeni nesil açısından kopma noktasına gelmiştir. Dolayısıyla yeni neslin hem diasporadaki diğer Yahudilerle, hem de Yahudiliğin tarihsel birikimi ve en önemli kültür bilincini oluşturan İbranice kutsal metinlerle bağının korunması gerektiği düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Bu sebeple rabbiler, yabancı dillere ve bu dillerdeki eserlere yönelime engel olmak amacıyla önceki dönemlerin aksine bilim eserlerine daha fazla tolerans göstermeye başlamışlardır. Tüm bu değişim sürecinden birkaç asır sonra Elizer ben Yahuda'nın binlerce yıllık antik bir dili modern İbranice haline getirmesi üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.

KAYNAKÇA

- Amram, David Werner. *The Makers of Hebrew Book in Italy*. Philadelphia: Press of Edward Stern & Co., Inc., 1909.
- "Approbation," *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, ed. R. J. Zwi Werblowsky ve Geoffrey Wigoder (Oxford: Oxford University Press, 1997), ss.57-58.
- Bloch, Samson ben Isaac. *Şiviley Olam*. Zholkwa: Meyerhoffer, 1828.
- Bosmajian, Haig A. *Burning Books*. Jefferson, N.C. & Londra: McFarland & Company Inc., 2006.
- Cohn, Haim Hermann. "Herem," *Encyclopaedia Judaica*, c.9, ss.10-16.
- Cantor, Geoffrey. "Modern Judaism," John Hedley Brooke ve Ronald L. Numbers (ed.), *Science and Religion around the World* (Oxford: Oxford University Press, 2011) içinde, ss.44-66.
- Dynner, Glenn. *Men of Silk: The Hasidic Conquest of Polish Jewish Society*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Efron, Noah J. *Judaism and Science: A Historical Introduction*. Londra: Greenwood Press, 2007.
- Eisenberg, Ronald L. *Essential Figures in Jewish Scholarship*. Maryland: Jason Aranson, 2014.

- Feiner, Shmuel. *The Jewish Enlightenment*. Terc. Chaya Naor. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.
- . *The Origins of Jewish Secularization in Eighteenth-Century Europe*. Terc. Chaya Naor. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010.
- Fishman, David E. *Russia's First Modern Jews: The Jews of Shklov*. New York ve Londra: New York University Press, 1995.
- Flatto, Sharon. "19th-Century Prague: Tradition, Modernization, and Family Bonds," *Hebrew Union College Annual* 87 (2016), ss.279-334.
- Freudenthal, Gad. "Arabic and Latin Cultures as Resources for the Hebrew Translation Movement," Gad Freudenthal (ed.), *Science in Medieval Jewish Cultures* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011) içinde, ss.74-105.
- Gottheil, Richard ve J. M. Hillesum. "Approbation," *The Jewish Encyclopedia*, c.2, ss.27-29.
- Hacker, Joseph R. "Sixteenth-Century Jewish Internal Censorship of Hebrew Books," Joseph R. Hacker ve Adam Shear (ed.), *The Hebrew Book in Early Modern Italy* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011) içinde, ss.109-120.
- Halevi, Avigdor ben Simcha. *Sefer Davar Tov*. Prag, 1783.
- Heller, Marvin J. *Further Studies in the Making of the Early Hebrew Book*. Leiden ve Boston: Brill, 2013.
- . *The Sixteenth Century Hebrew Book*. Brill: Leiden ve Boston, 2004.
- Horlacher, Rebekka. "What is *Bildung*? or: Why *Pädagogik* cannot Get Away from the Concept of *Bildung*," Pauli Siljander, Ari Kivela ve Ari Sutinen (ed.), *Theories of Bildung and Growth: Connections and Controversies Between Continental Educational Thinking and American Pragmatism* (Boston: Sense Publishers, 2012) içinde, ss.135-148.
- Kahn, Yoel. *The Three Blessings: Boundaries, Censorship, and Identity in Jewish Liturgy*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Katz, Jacob. *Toward Modernity: The European Jewish Model*. New York: Transaction Books, 1987.
- Kogman, Tal. "Science and the Rabbis: Haskamot, Haskalah, and the Boundaries of Jewish Knowledge in Scientific Hebrew Literature and Textbooks," *Leo Baeck Institute Year Book* 62:1 (2017), ss.135-149.
- Kurt, Ali Osman. "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala," *Milel ve Nihal* 7:1 (2010), ss.33-59.
- Marcus, Jacob Rader ve Marc Saperstein. *The Jews in Christian Europe: A Source Book 315-1791*. Cincinnati: Hebrew Union College Press ve University of Pittsburgh Press, 2015.
- Meral, Yasin. "16. Yüzyıl İstanbul Yahudi Cemaatinde İlmî Hayat," Feridun M. Emen, Ali Akyıldız ve Emrah Safa Gürkan (ed.), *Osmanlı İstanbulu - V* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2018) içinde, ss.593-604.
- . "Erken Dönem İbrani Matbaacılığında Haham Onayları ve Cemaat İçi Sanşür," *Dini Araştırmalar* 18:47 (2015), ss.96-118.
- . "İbrani Matbaacılığında Telif Hakları: 16-18. Yüzyıllar," *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5:2 (2016), ss.298-320.

- . "Spinoza'nın Teolojik-Politik İncelemesi'nde Tanah Eleştirisi," *Mukaddime* 6:1 (2015), ss.19-45.
- Nadler, Steven. *Spinoza: A Life*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Netanel, Neil Weinstock. *From Maimonides to Microsoft: The Jewish Law of Copyright Since the Birth of Print*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Özmen, Seda. *18. Yüzyıl Yahudi Aydınlanma Hareketi Haskala ve Moses Mendelssohn*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2014.
- . "Moses Mendelssohn ve Yahudi Modernizasyonu," Hümeýra Dinçer ve Ümit Güneş (ed.), *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, (İstanbul: Matsis, 2015) içinde, ss.221-233.
- Patai, Raphael. *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*. Detroit: Wayne State University Press, 1996.
- Pelli, Moshe. *Haskalah and Beyond: The Reception of the Hebrew Enlightenment and the Emergence of Haskalah Judaism*. Lanham: University Press of America, 2010.
- Raz-Krakotzkin, Amnon. *The Censor, the Editor, and the Text: The Catholic Church and the Shaping of the Jewish Canon in the Sixteenth Century*. Terc. Jackie Feldman. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Ruderman, David B. *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe*. New Haven ve Londra: Yale University Press, 1995.
- Rubin, Rehav. *Portraying the Land: Hebrew Maps of the Land of Israel from Rashi to the Early 20th Century*. Kudüs: Hebrew University Magnes Press, 2018.
- Sinkoff, Nancy. *Out of the Shtetl: Making Jews Modern in the Polish Borderlands*. Providence: Brown Judaic Studies, 2004.
- Sládek, Pavel. "Ezekiel Landau (1713-1793): A Political Rabbi," Ivo Cerman, Rita Krueger ve Susan Reynolds (ed.), *The Enlightenment in Bohemia: Religion, Morality and Multiculturalism* (Oxford: Oxford University Press ve The Voltaire Foundation, 2011) içinde, ss.233-251.
- Sorkin, David. *Moses Mendelssohn and the Religious Enlightenment*. Londra: Peter Halban, 1996.
- . *The Berlin Haskalah and German Religious Thought: Orphans of Knowledge*. Londra: Vallentine Mitchell, 2000.
- Stow, Kenneth R. "The Burning of the Talmud in 1553, in the Light of Sixteenth Century Catholic Attitudes toward the Talmud," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 34:3 (1972), ss.435-459.
- Veltri, Giuseppe. *A Mirror of Rabbinic Hermeneutics*. Berlin: Walter de Gruyter GmbH, 2015.
- Weinberger, Moshe Carmilly. "Haskamah," *Encyclopaedia Judaica*, c.8, ss.444-445.
- Wessely, Naphtali Herz. *Masehet Avod im-Peruş Yeyn Levanon*. Berlin, 1775.
- Wright, Dudley. "The Burnings of the Talmud," *The Open Court: Devoted to the Science of Religion, the Religion of Science, and the Extension of the Religious Parliament Idea* 39:4 (1925), ss.193-217.
- Zinberg, Israel. *A History of Jewish Literature*. New York: Hebrew Union College Press ve Ktav Publishing House, 1975.

Zwiep, Irene E. "Imagined Speech Communities: Western Ashkenazi Multilingualism as Reflected in Eighteenth-Century Grammars of Hebrew," Shlomo Berger, Aubrey Pomerance, Andrea Schatz ve Emile Schrijver (ed.), *Speaking Jewish - Jewish Speak: Multilingualism in Western Ashkenazic Culture* (Leuven: Peeters, 2003) içinde, ss.77-117.